

Xurshid SAYFULLAYEV
SamDU Urgut filiali o'qituvchisi
 E-mail: sayfullayevxurshid88@gmail.com

SamDU Urgut filiali, maktabgacha ta'lim va pedagogika kafedrasini mudiri PhD, B.X.Mardiyev taqrizi asosida.

O'ZBEK TILIDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY O'ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada o'zbek tilida ko'p uchraydigan, asosan "yuz", "bosh", "qo'l" va "ko'z" leksemalariga oid somatik frazeologik birliklarning milliy madaniy o'ziga xosligi, hamda ingliz va rus tillaridagi ushbu leksemalarga bog'liq ekvivalentlari haqida misollar mushohada qilingan.

Kalit so'zlar: yuz, yurak, chehra, taqim, qo'li ochiq, qo'li gul, tilla qo'llar, green thumb, light hand, with open hand, oq suyak, tish va tirnoq.

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF UZBEK LANGUAGE

Annotation

In this article, the national cultural specificity of the somatic phraseological units that are common in the Uzbek language, mainly related to the lexemes "face", "head", "hand" and "eye", as well as the equivalents of these lexemes in the English and Russian languages are observed.

Key words: face, heart, face, outfit, open hand, flower hand, golden hands, green thumb, light hand, with open hand, white bone, teeth and nails.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В этой статье даны слова наиболее распространённые в узбекском языке, в основном связанные с национально-культурной спецификой соматических фразеологизмов связанных преимущественно с лексемами «лицо», «голова», «рука», «глаза», а также рассматриваются примеры эквивалентов, относящихся к этим лексемам в английском и русском языках.

Ключевые слова: лицо, сердце, облик, колено, щедрый, золотые руки green thumb, light hand, with open hand, белоручка.

Kirish. Tarixdan ma'lumki, bepayon hududlarni egallagan ko'plab turkiy xalqlar nafaqat turkiy, balki boshqa turli xalqlar bilan ham do'stona munosabatda bo'lishga harakat qilgan. Ushbu munosabatlar jarayonida xorijiy so'zlarni o'zlashtirgan, o'zining leksik lug'atini shakllantiradigan va til shakllangan. Xalqlarning munosabatlari qanchalik yaqin bo'lsa, qarz olish shunchalik ko'p bo'lgan va aksincha. Ma'lumki, o'zbek xalqi ko'p asrlar davomida tojik xalqi bilan yonma-yon yashab kelgan, VII-X- asrlarda arab xalqi bilan madaniy, iqtisodiy, siyosiy aloqalar saqlanib qolgan. Bularning barchasi o'zbek tili rivojiga katta ta'sir ko'rsatmay qolishi mumkin emas, chunki bu munosabatlar natijasida o'zbek tilida faqat "yuz" so'zining 12 dan ortiq sinonimi borligini ko'rishimiz mumkin: bet, aft, bashara, tus, turq, chexra, jamol, diydor, oraz, ruxsor, ruy, siymo. Albatta, bu sinonimlarning barchasiga so'z yoki ma'noning ijobiy yoki salbiy ranglanishi mavjud. Ammo gap shundaki, bu 12 ta sinonimdan 8 tasi o'zbek tilining frazeologik birliklarini shakllantirishda faol qo'llangan. Masalan: yuz, bet, aft, bashara, tus, turq, chexra, diydor. Shuningdek "Yurak" leksemasi ham 5 dan ortiq sinonimga ega: yurak, qalb, dil, ko'ngil, bag'ir va ich.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklarning milliy-madaniy o'ziga xosligi ko'pincha asli xalq bo'lgan frazeologik birliklarda, shuningdek, adabiy kelib chiqishi frazeologik birliklarda namoyon bo'ladi. Demak, ingliz tilida Shekspir asarlari, rus tilida A.S. Pushkin, o'zbek tilida A. Navoiy, shuningdek bolalar she'rlari, ertaklari ko'plab frazeologik birliklarning manbai bo'ldi.

Tadqiqot natijalari. O'zbek tilidagi somatik frazeologizmlarning juda ko'p bo'lishini o'zbek tilida tananing har bir qismi, hatto eng kichik qismi ham o'z nomiga ega bo'lganligi bilan izohlash mumkin, bu solishtiriladigan tillarning hech birida uchramaydi. Masalan: «taqim» - oyoq bukildigan bo'g'im, misol uchun "Sochi taqimini o'padi".

-Он заговаривал кровь, испуг, бешенство, выгонял червей, пчёлы' ему дались, рука у него была лёгкая (Тургенев, Хорь и Калиныч).

Ushbu misolda ikkala tilda ham bir xil frazeologik birlik "har qanday ishda omad bilan ajralib turadigan, ishga korxonaga muvaffaqiyat keltiruvchi" ma'nosida ishlatilgan.

-Эй, у кого рука лёгкая: покупай магазин открываю [Мамин-Сибиряк, Три конца].

-Кер qoling, кер qoling. Xali bay ochganim yuk. Ishkilib, ko'liz yengilmi?

Shuni ta'kidlash muhimki, ingliz tilidagi «light hand» frazeologik birligi, "engil qo'l" deb tarjima qilinib, quyidagi mazmunlarda ishlatiladi:

1.«chaqqonlik» ("light-handed" - chaqqon);

2.Noziklik, xushmuomilalik yoki "light in hand" –turtkisiz yurish (jabduqli ot haqida), bu hozirda oson ta'sirlanadigan, yumshoq, itoatkor odam ma'nosida qo'llaniladi.

O'zbek tilida shaxsga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lgan frazeologik birliklardan biri "epchil, tez, hamma narsaga dosh beruvchi" ma'nosidagi "oyoq qo'li chaqqon" frazeologik birligidir. Masalan: *-Mamat o'n besh kun yaylovda yayradi. Lekin cho'ponlar har ishga Mamatni yugurtirishadi, xo'jayin uning ayrganini siyladida, achchik-tizziq gap qilmaydi. «Bor, paxtalik olib kel!», «Bor, ikkita kiygiz sura», Mamat esa gap qaytarmaydi, oyok-qo'li chaqqon.* [Jar yoqasida chakmok, 12b].

"Qo'li gul", "tilla qo'llar", "green thumb" frazeologik birligida rus va o'zbek tillarida "qo'l" va ingliz tilidagi "thumb"da bitta somatik komponentning qo'llanilishini kuzatish mumkin, garchi bu frazeologik birliklar bir-biridan farq qiladi. Demak, o'zbek va ingliz tillarida bu frazeologik birliklarning ma'no va obrazlilik jihatdan yaqinligini kuzatish mumkin, har ikkala frazeologik birlikni bog'dorchilik, "green thumb", atrofdagi hamma narsani yashil qiladigan shaxs bilan bog'lashimiz mumkin; "Qo'li gul" – qo'li hamma narsani gulga aylantiradigan odam bo'lsa, rus tilida "oltin qo'llar" o'z ishinig ustasi, o'z ishida mohir

kishidir. Masalan: Devor ko'tarilgandan keyin Abdujabbor degan usta ishga tushdi. G'irt chapani, ammo qo'li gul yigit. [O'.Xoshimov. Dunyoning ishlari, 160-b].

- *Леонтьев улыбнулся: до чего чудесный народ - беспокойный, талантливый, золотые руки!* (Паустовский, Повесть о лесах).

O'zbek tilining o'ziga xos xususiyati shundaki, "ko'z" somatizmi ko'pincha saxovat, ochko'zlik kabi insoniy fazilatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. "Ko'zi och" frazeologik birligi, ko'zi och odam, ya'ni hamma narsadan mahrum bo'lgan odam, tortib oluvchi, bu frazeologik birlikning antonimi bo'lib, "ko'zi to'q" odam, xasis bo'lmagan, boriga qanoat qiladigan kishi mazmunida qo'llaniladi. Masalan: - *Nima qilsin, u sho'rlik ham yo'qchilikdan ko'zi och edi-da. O'ktam mevalarni saralaydi, xidlaydi, biroq yegisi kelmaydi, ko'zi to'q.*

"Qo'li ochiq" frazemasi "with open hand" ma'nosida qo'llaniladi. Masalan: - *Kichkinalingdayam qo'ling ochiq edi-da, Ochil!* [Quduq tepasidagi oy, 78-b].

O'zbek tilida "uylangan, turmush qurgan" ma'nosida "bosh" komponentli frazeologik birliklar ham juda ko'p, masalan: "boshi bog'liq", "boshida eri bor", "boshini ikkita qilmoq" frazeologik birliklari mazmunida ishlatiladi.

Tahlil va natijalar. Rus tilida "qo'l va oyoqni bog'lash" kabi frazeologik ibora mavjud bo'lsada, o'xshashlik faqat tashqi tomondan namoyon bo'ladi. Ikkala holatda ham "bosh, qo'l, oyoq" somatik tarkibiy qismlarining mavjudligi kuzatiladi, ammo bu frazeologik birliklarning ma'nolari bir biridan sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu frazeologik birliklarga antonim sifatida quyidagi "boshi ochiq" frazeologik birliklarni ko'rib chiqishimiz mumkin. Bu frazeologik birlik "turmushga chiqmagan qiz" yoki "ajrashgan ayol", ya'ni ersiz ayol ma'nolarida qo'llanishi mumkin. Masalan: - *Gavxar!- deya qayirib tashladi.- Oldimdan o'tmokchimisiz. Shu niyatda qo'ng'iroq qildingmi? Nima etaginga yopishib yotganmidim men, tilimni qichitasan? Kinga tegsang, tegaverda, boshing ochiq-ku!* [Quduq tepasidagi oy, 84-b].

Frazeologizm kelining boshiga ro'mol o'rash, to'ydan keyin esa qalpoq yoki ro'mol o'rash, ya'ni boshi ochiq yurmaslik odati bilan bog'liq. Bu frazeologik birlikning rus tilida ham, ingliz tilida ham ekvivalentlari yo'q, chunki o'zbek tiliga yaqin turkiy tilda ham bu frazeologik birlik o'zining bevosita ma'nosida, ya'ni "bosh kiyimsiz ayol" ma'nosida qo'llaniladi.

O'zbek tilida ingliz va rus tillaridan farqli o'laroq frazeologik birliklar soch va soqol komponenti bilan berilgan bo'lib, ular "yosh tavsifi" tushunchasi bilan bog'langan: sochiga oq kirgan, oq soqol, soqoliga oq kirgan.

O'zbek va rus tillarida "ijtimoiy ustunlik" belgisini ifodalovchi birgina frazeologik birlik bu *Oq suyak*, jamiyatdagi yuksak mavqei bildiradi. O'zbek tilida bu frazeologik birlikning o'ziga xosligi shundaki, bu frazeologik birlik asosan arablardan bo'lgan kishilarni belgilash chun ishlatiladi.

O'zbek tilining ayrim frazeologik birliklari faqirlikni bildiradi: masalan: *og'zi oqarib qoldi*. Bu frazeologik birliklarning vujudga kelishi o'zbek tili madaniyatining maishiy qurilmasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Demak, chorvachilik o'zbek tili madaniyatining kundalik hayotida, ayniqsa qishloqlarda katta o'rin egallaganligi sababli, sigirning yo'qligi oiladagi qashshoqlik (kosasi oqarmagan), uning bo'lishi esa farovonlik belgisi (og'zi oqargan) hisoblanadi.

"tish va tirnoq" frazeologizmi – butun kuchingiz bilan hayot uchun emas, balki o'lim uchun to'liq mos keladi, ya'ni, tuzilish va semantik jihatdan o'zbekcha "tish tirnog'i bilan" frazeologik birligi bilan bo'lsa, rus tilida bu frazeologik birlik faqat "so'nggi tomchi qongacha" frazeologik birlik bilan almashtirilishi mumkin.

- *The mining companies'll fight tooth and nail to prevent any clauses in the bill interfering with their profits. - Шахтовладельцы будут изо всех сил бороться против любых пунктов законопроекта, которые ударяют их по барышам. - Tog'-kon kompaniyalari qonun loyihasida ularning daromadlariga xalaqit beradigan har qanday bandning oldini olish uchun tish va tirnoq bilan kurashadilar.* [K.Prichard. The Golden Miles, ch.XI].

E'tiborlisi, aksariyat hollarda o'zbek tilining ko'pgina frazeologik birliklari ingliz frazeologik birliklari bilan mos keladi, masalan: "to have a hand in smth", vazn, ta'sir mazmunida.

... *the cookery was so good that it was clear Lady Jane very seldom had a hand in it. ... tushliklar shu qadar sifatli va mazali ediki, ularni ledi Djeyn shaxsan tayyorlamaganligi aniq edi.* [W.Thackeray "Vanity Fair", ch. XLV].

- *I thought myself it was a silly business, but I could not forget my father had a hand in it.*

- *Мамя считал, что эта глупая история, но я не мог забыть того, что мой отец в ней участвовал.*

Mazkur frazeologik birlik "qo'li bor" frazeologizmga o'xshashdir.

... *shu ishda jurangniyam qo'li bor ov? Arpasini xom o'ribmizmi, deb garang* (Quduq tepasidagi oy, 75 c.).

Xulosa. Tahlildan ko'rinib turibdiki, frazeologik birliklar barcha xalqlarga xosdir. Turli xalqlarning munosabatlari natijasida ko'plab xalqlar o'z tajribasini, shu jumladan frazeologik birliklarni o'zgartirdilar, buning natijasida har bir tilda o'zlashtirilgan frazeologik birliklar va kuzatuv qog'ozlari paydo bo'ldi. Xususan, injil va Shekspirizm barcha Yevropa xalqlariga xosdir. Ammo agar bibliyaviylik universal bo'lsa, u holda Shekspirizmlar birinchi navbatda inglizcha hisoblanadi. O'zbek tili tojik va arab tillaridan ko'p o'zlashtirilganligi bilan ham ajralib turadi.

Milliy-madaniy o'ziga xoslik, shuningdek o'rganilayotgan tillarning har birida somatizmlarning ayrim tarkibiy qismlarini boshqalari bilan almashtirishda va mahalliy xalqlar orasida har bir leksema somatizm tufayli yuzaga kelgan asnosida namoyon bo'ladi.

Turli urf-odatlar va an'analar bilan bog'liq bo'lgan frazeologik birliklarda milliy-madaniy o'ziga xoslik aniq ifodalangan. Bunday holda, barcha taqqoslangan tillarda milliy va madaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan frazeologik birliklarning paydo bo'lishining umumiylikini ajratib ko'rsatish mumkin. Bunday frazeologik birliklar mahalliy xalqning haqiqiy mulki, uning milliy madaniyatning bir qismi, faqat shu xalqga xosdir.

ADABIYOTLAR

1. Маматов А.Э. Фраzeологизмларнинг шаклланиш асослари, Тошкент, 2000 йил.
2. Маматов А.Э. Эмоционально-оценочных фразеологизмов узбекского языка. Автореф.. канд филологич. наук. Т., 1988.
3. Вакк Ф.О. соматические фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф.дисс... канд.филол.наук. Таллин, 1964.
4. Хошимов Ў. Дунёнинг ишлари. Т., Шарк. 1996.
5. Мамин-Сибиряк Д.Н. Три конца. М., Художественная литература. Т.-3. 1981.
6. Паустовский К.Г. Повесть о лесах. М., Художественная литература. Т.-3. 1981.
7. К. Prichard. The Golden Miles. Ch.XV. Foreign Languages Publishing House. Moscow. 1959.

8. W. Thackeray. Vanity Fair. Ch.XLV Foreign Languages Publishing House. Moscow. 1959.
9. Фразеологический словарь русского языка /Под ред. А.И. Молоткова. М., Русский язык.1986